

УДК 929:902(092)

Левченко В. В.,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін
Одеського національного морського університету

МЕТАМОРФОЗИ БІОГРАФІЇ С. С. ДЛОЖЕВСЬКОГО

У статті на підставі значного матеріалу архівів і періодичних видань, переважно введених до наукового обігу вперше, подано матеріали щодо професійної діяльності С. С. Дложевського, які залишалися невідомими науковому загалу та в іншому ракурсі розкривають основні епізоди його життя. На підставі цього зроблено висновок, що існуючі в історіографії моделі інтерпретації біографії науковця суперечливі та потребують суттєвого коригування.

Ключові слова: С. С. Дложевський, біографія, археологія, історія, генерації, статусний конфлікт, метаморфози.

Одним з основних канонів методів історичного дослідження є прискіплива увага до використання джерельної бази у проведенні наукових пошуків. Введення до наукового обігу нових масивів історичних джерел та об'єктивна і незаангажована інтерпретація вже відомих матеріалів, дозволяє по-новому підійти до висвітлення тих чи інших фактів, більш неупереджено оцінити історичні події, що відбувалися в певний проміжок часу. Не останнє місце з-посеред всього комплексу історичних джерел, які зберігаються в архівах, займають документи, що стосуються розвитку науки та її представників. У цьому контексті характерної ваги набувають історичні джерела щодо розвитку археології в Одесі та одного з її представників – Сергія Степановича Дложевського (1889–1930).

При реконструкції історії археології в Одесі неможливо залишити без уваги фігуру С. С. Дложевського. На даний час його ім'я досить добре відоме науковому співтовариству. Однак, незважаючи на спроби вивчення його інтелектуальної творчості [8; 10; 13; 25], доводиться констатувати, що на сьогодні його наукова біографія досліджена досить не деталізовано. Представлені моделі інтерпретації достатньо спірні та потребують

суттєвого коригування, особливо фактів одеського періоду життя. Деякі спроби документального висвітлення окремих моментів біографії С. С. Дложевського було реалізовано автором статті [14; 18–19].

С. С. Дложевський народився у Кам'янці-Подільському, де 1906 р. закінчив класичну гімназію. У 1911 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, а в 1912–1914 рр. в якості професорського стипендіата проходив стажування у Лейпцизькому університеті. У 1914–1916 рр. викладав на кафедрі класичної філології Київського університету, на Вищих жіночих курсах А. Жекуліної, педагогічних курсах при Київському навчальному окрузі, Вечірніх вищих жіночих курсах, у Київському народному університеті, в яких викладав виключно мовознавчі дисципліни. У 1918 р. працював у Таврійському університеті в Ялті [8; 10; 13; 25]. Восени 1919 р., тікаючи від більшовиків, він переїхав до Одеси, яка на той час перебувала під владою Добровольчої армії А. І. Денікіна. У листопаді цього ж року в його сім'ї народилася донька, через що вони вже не могли мігрувати та залишилися в Одесі. 3 1 лютого 1920 р. він обійняв посаду приват-доцента на кафедрі класичної філології Новоросійського університету [6, арк. 5зв.]. Отже, С. С. Дложевський був серед тієї невеликої кількості представників наукової інтелігенції, яка з наступом більшовицьких військ відступила до Одеси. Виходячи з його політичних поглядів, він належав до представників гілки адептів «пізньоуніверситетської» генерації вчених (1884–1917), до якої відносимо фахівців різних соціогуманітарних знань, викладачів вишів імперської системи освіти, у структурі яких діяли історико-філологічні факультети, де переважно й здійснювалися основні напрями їх професійної діяльності. Унаслідок близької суміжності досліджуваних питань вчені мали результати наукової продукції в соціогуманітарній науці, пройшли більше половини з п'яти кроків наукової ієрархії (отримання вищої освіти, навчання в аспірантурі, складання магістерських іспитів, захист магістерської та докторської дисертацій) імперської системи освіти станом на початок XX ст., почали викладати у вишах, мали наукові публікації, написані відповідно теоретичних ознак парадигми розвитку гуманітарної науки у дореволюційні часи та не сприймали пропаговану більшови-

ками ідеологію побудови суспільства з принципами соціальної справедливості, свободи і рівності та нав'язуванні ними нові концепції у професійній діяльності [15-17].

7 лютого 1920 р. в Одесі було встановлено радянську владу, що кардинально вплинуло на політичні пріоритети С. С. Дложевського, який з адепта «пізньоуніверситетської» генерації перетворився на конформіста «ранньорадянської» генерації, до яких відносимо науковців за тими ж соціокультурними ознаками, що вказані у попередній диференціації, але з тією відмінністю, що революційні події 1917–1920 рр. і утвердження радянської влади змусили їх переорієнтуватися і пристосуватися до реалій нових умов життя. Тобто сприйняття ними вимог діючого політичного режиму не в якості пошуку стратегії і тактики виживання, а заради кар'єрного зростання та досягнення особистих інтересів [15-17].

У зв'язку з цим виникає питання: що вплинуло на такі кардинальні зміни в житті С. С. Дложевського? Бо людина, яка не була прихильником політики більшовиків за декілька місяців стає одним із її представників та починає займати керівні посади в провідних наукових і освітніх закладах. Вже через два з половиною місяці після зміни влади – 23 квітня 1920 р. його було призначено директором Одеського державного історико-археологічного музею (ОДІАМ), основу якого в березні 1920 р. склали націоналізовані музей і бібліотека Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС) [7, с. 3]. У 1920–1921 рр. – професор Одеського гуманітарно-суспільного інституту. У 1921–1922 рр. – професор, у різні часи т. в. о. проректора і вчений секретар Одеського археологічного інституту (ОАІ). З 1921 р. до 1930 р. – професор, у різні часи проректор і т. в. о. ректора Одеського інституту народної освіти (ОІНО). У 1921 р. – завідуючий музейним відділом Одеського губернського відділу політичної просвіти. У 1923 р. – уповноважений Наркомату закордонних справ СРСР і НКО УСРР по Одесі у справах повернення майна польським установам і громадянам. З 1923 р. до 1930 р. – голова та завідуючий археологічною і грецькою секціями Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. З 1926 р. до 1930 р. – крайовий інспектор з охорони пам'яток матеріальної культури та природи в Одеській окрузі [8; 10; 13; 25].

Незважаючи на таку активну діяльність в одеський період, необхідно відмітити, що не в усіх аспектах справи у С. С. Дложевського склалися успішно. Розглянемо детально його діяльність в ОДІАМ. На посаді керівника музею в нього відразу не склалися відносини з останнім представником ОТІС в особі секретаря А. В. Флоровського (1884–1968) [20, с. 59], тому що перший серед наукової спільноти Одеси став уособленням нової влади, а другий сприймався більшовиками як реакційно-буржуазний професор, за що 1922 р. став одним із пасажирів «філософських пароплавів»¹.

У контексті обрання тридцятирічного С. С. Дложевського директором ОДІАМ постає ще одне питання: на підставі чого, чи завдяки сприянню кого його як філолога, що не мав теоретичних і практичних навичок ведення польових та камеральних археологічних досліджень, з відсутністю досвіду в дослідженні античної історії, нумізматики, сходознавства та інших напрямів історичної науки, було обрано керівником музею з найбагатшою колекцією артефактів в УСРР (значний пласт матеріалів з археології Північного Причорномор'я від кам'яного віку до середньовіччя, зібрання єгипетських старожитностей, колосальні колекції східних і західноєвропейських монет античності й середньовіччя, найбагатше зібрання античних теракот і кераміки, ювелірні прикраси, високохудожні мозаїки, скульптури, старовинні плани і карти, бібліотека тощо)? Зрозуміло, що як і А. В. Флоровський інші одеські вчені, фахівці у галузі археології й античної історії (Б. В. Варнеке (1874–1944), М. І. Мандес (1866–1934)) сприймалися більшовиками як представники дореволюційної генерації – «буржуазні» науковці та «реакційні» особи – на підставі чого були відсторонені від наукової роботи в ОДІАМ. Проте на той час в Одесі був ще один професійний археолог – М. Ф. Болтенко (1888–1959), який був учнем і найближчим помічником професора археології Е. Р. фон Штерна у розкопках Березанського поселення (1904–1909) та в Акермані (1912), 1912 р. закінчив Новоросійський університет, а з 1913 р.

¹ Філософський корабель, філософський пароплав – умовна назва каральної кампанії за ініціативою В. Леніна зі вигнання відомих російських інтелектуалів, нелояльних до влади більшовиків, за кордон. Відбулася восени-взимку 1922 року.

був дійсним членом ОТІС. До того ж М. Ф. Болтенко прийняв перемогу більшовиків та почав з ними співробітничати: восени 1920 р. в Одеському губернському відділі політичної освіти, а з жовтня 1920 р. до 15 січня 1921 р. був завідувачем Трудової школи-клубу № 11 [5, арк. 1, 2зв.-3.]. Внаслідок труднощів і проблем, які постійно виникали перед С. С. Дложевським у вирішенні практичних справ на посаді директора музею до штату ОДІАМ було запрошено М. Ф. Болтенка. 15 лютого 1921 р. він посів посаду охоронця-демонстратора [5, арк. 1, 2 зв.-3] (за іншими даними зайняв посаду вченого охоронця [11, с. 106]).

У 1921 р. у С. С. Дложевського зародився другий конфлікт, який тривав довгі п'ять років та набув всеукраїнського розголосу. У 1921 р. співробітник Миколаївського державного історико-археологічного музею (МДІАМ) С. А. Семенов-Зусер (1886–1951) проводив розкопки в Ольвії, розпочаті ще 1920 р., але вони тривали недовго. Напочатку 1920-х рр. у науковому співтоваристві одеських археологів він був єдиним вченим, хто мав вищу освіту за спеціальністю «археологія» (1913 р. закінчив Санкт-Петербурзький археологічний інститут, тоді як класичні університети фахівців за цією спеціальністю не готували). Активні дослідження молодого вченого викликали різкий протест багатьох археологів і керівників археологічних інституцій, зокрема С. С. Дложевського, що призвело до зупинки проведення розкопок. Унаслідок несприятливих для себе подій восени 1921 р. С. А. Семенов-Зусер переїхав до Одеси, де в різний час працював старшим асистентом в ОАІ та ОІНО, а також зберігачем ОДІАМ. Одночасно був вченим секретарем Одеського губернського архівного управління (1921–1925) та представником Державної академії історії матеріальної культури з охорони давньогрецької колонії Ольвії в селі Парутине. У 1922–1925 рр. був дійсним членом археологічної (секретар секції) та соціально-історичної секцій Одеської комісії краєзнавства при ВУАН та членом Комісії з вивчення історії Жовтневої революції й комуністичної партії (Істпарт) [12, с. 346].

Переїзд С. А. Семенова-Зусера в Одесу сприяв його зустрічі, знайомству та налагодженню наукових комунікативних відносин на рівні «вчитель – учень» з професором, класиком-

філологом та істориком античності Б. В. Варнеке, з яким у С. С. Дложевського були непорозуміння. У 1923 р. С. А. Семенов-Зусер, вже як представник одеського наукового співтовариства, провів третю експедицію до Ольвії. 30 червня 1923 р. разом з професором М. Є. Слабченком він привіз до Ольвії на екскурсію групу студентів ОІНО для ознайомлення з місцезнаходженням та розкопками давньогрецького міста. Цього разу проведення розкопок С. А. Семеновим-Зусером викликало обурення з боку миколаївських археологів. Втручання директора МДІАМ Ф. Т. Камінського в проведення розкопок призвело до їх завершення, а знайдені артефакти було передано до ОДІАМ [21, с. 49].

Організація та проведення С. А. Семеновим-Зусером археологічних експедицій до Ольвії 1920–1921 і 1923 рр. закінчилися для нього конфліктом з багатьма українськими вченими, зокрема з С. С. Дложевським, які суб'єктивно ставилися до його особи та висловлювали необґрунтовану і неопубліковану критику на адресу його наукових досліджень у галузі вивчення Ольвії. Першим наслідком конфлікту стало те, що 1923 р. саме С. С. Дложевського було призначено уповноваженим НКО УСРР з охорони заповідника «Ольвія». На відміну від українських археологів наукові напрацювання С. А. Семенова-Зусера під час археологічних розкопок Ольвії позитивно сприймав провідний фахівець досліджень цього античного міста – Б. В. Фармаковський. Цю тезу підтверджують декілька фактів. По-перше, залучення ним до створення 1924 р. нового генерального плану Ольвії та її некрополя разом зі всіма наявними даними розкопувань у городищі й некрополі було вказано райони розкопок С. А. Семенова-Зусера 1920–1921 рр. [21, с. 45]. По-друге, публікація однієї з його праць [24] відбулася в академічному виданні, редактором якого був Б. В. Фармаковський.

Судження одеських колег щодо розкопок С. А. Семенова-Зусера в Ольвії є суб'єктивними, а їх пояснення мають об'єктивне походження. Справа в тому, що в період 1921–1923 рр. в ОДІАМ здійснювалися постійні пограбування експонатів, через що 1925–1926 рр. музей певний час було зачинено для проведення Одеською прокуратурою слідчих дій. Стабільні крадіжки музейних артефактів набули резонансу серед громадськості

та неодноразово висвітлювались на сторінках місцевої і республіканської преси [9; 22-23; 26]. До того ж редакції усіх газет презентували директора ОДІАМ виключно як представника дореволюційної генерації: «На чолі музею, як виявилось, стояли професор Дложевський, колишній учитель київської гімназії «Союза русских людей» Стельмашенко...» [22; 26] (гімназію 1907 р. заснував священик М. А. Стельмашенко, який бажав створити навчальний заклад для виховання молоді в національному, монархічному дусі). Проблема зловживань в ОДІАМ набула всеукраїнського масштабу та вийшла на державний рівень: «Привлечены к ответственности: проф. Дложевский и Милисавлевич. Последний сознался, что им были проданы золотые вещи и монеты отдельным лицам. Оба они арестованы. Имеются данные об участии в этой панаме и других лиц из состава администрации музея. Прокуратурой возбуждено в срочном порядке ходатайство перед главнаукой о командировании в Одессу авторитетной комиссии для составления описи инвентаря и учета экспонатов музея. Ходатайство это удовлетворено и на днях прибывшая комиссия приступила к обследованию» [22; 26].

Реакція на ці події з боку Головного управління науковими установами НКО УСРР (Укрнауки) була миттєвою. Укрнаука організувала і направила до ОДІАМ експертну комісію для встановлення причин зловживання. До складу комісії увійшли дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету В. А. Шугаєвський і директор Державного історико-культурного заповідника «Всеукраїнський музейний городок» П. П. Курінний, які прийшли до висновку, що загальними причинами критичного стану музею були: «Безнадёжно нездоровое наследие и традиции, с которыми музей перешел в руки советской администрации» та «упущения новой администрации». Серед багатьох детальних зауважень, висловлених членами експертної комісії та надісланих 4 березня 1926 р. уповноваженому Укрнауки в Одесі професору Д. К. Третьякову, одне трактувалось як «...личная неприязнь к администрации уже ясо стороны Семенова-Зусера, проф. Варнеке...» [1, арк. 28-28а; 2, арк. 41]. Отже, між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером стався конфлікт, який призвів до ведення закулісного протистояння замість відвертого

порозуміння і з'ясування взаємин. Наслідком цього конфлікту, як одного із проявів, стала критика з боку С. С. Дложевського науково-дослідної діяльності С. А. Семенова-Зусера. Відповідно існуючому в науковій літературі поділу конфліктів непорозуміння між двома одеськими науковцями підпадає під категорію статусного конфлікту, ознаками якого є змагання сторін за ресурси, престиж та соціальний статус. У даному випадку «яблуком розбрату» стало отримання права на проведення археологічних досліджень давньогрецької «перлини» Північного Причорномор'я, що в свою чергу сприяло отриманню додаткових державних ресурсів, утвердження престижу в науковому співтоваристві та підвищенню соціального статусу.

Конфлікт між С. С. Дложевським і С. А. Семеновим-Зусером загострився до вищого ступеню антагонізму, що його вирішення було перенесено у площину компетенції Укрнауки. На одному із її засідань 21 березня 1925 р. було розглянуто заяву С. А. Семенова-Зусера (доповідав заступник завідувача Укрнауки М. І. Яворський) щодо постанови Наукового комітету в липні 1924 р. про зняття його з посади наукового співробітника в ОДІАМ. У результаті було ухвалено «анулювати постанову Наукового комітету про заборону вести гр. Семенову-Зусеру наукову археологічну працю в Одеському археологічному музеї». Для вирішення проблеми щодо використання його праці було ухвалено доручити М. І. Яворському поставити це питання на черговому засіданні, заздалегідь порозумівшись про це з уповноваженим Укрнауки в Одесі [1, арк. 72-73]. У результаті цих перемовин ситуація змінилась не на користь С. А. Семенова-Зусера. На засіданні Президії Укрнауки 27 лютого 1926 р. підняли питання про розкопки С. А. Семенова-Зусера в Ольвії 1920 і 1923 рр., повернення ним інвентарю та запитати Одеську прокуратуру про наслідки розслідування щодо справжніх винних у справі антикварних крадіжок в ОДІАМ [4, арк. 46, 51]. Отже, у статусному конфлікті за підтримки Укрнауки С. С. Дложевський переміг, а С. А. Семенов-Зусер був змушений залишити Одесу. У 1926 р. він переїхав до Ленінграду, де читав лекції в університеті, педагогічному інституті та інших вишах. У 1928 р працював у Ленінградському інституті марксизму, де займався

вивченням родоплемінного устрою скіфів. Також працював у Державній академії історії матеріальної культури. У 1929–1933 рр. був вченим-хранителем Музею антропології та етнографії АН УСРР. У 1937–1951 рр. незмінно працював у Харківському державному університеті, де основну увагу приділяв розробленню проблем історії античних міст Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії [28].

Незважаючи на переорієнтацію С. С. Дложевського в одеський період на заняття археологією, якій присвятив 5 праць, домінуючий пріоритет в його наукових заняттях (загалом 42 праці) займало мовознавство. Прикладом цього є факт, що наприкінці 1920-х рр. він захопився і підтримав марксистське вчення про мову (відоме як яфетична теорія, яфетидологія, марризм чи теорія М. Я. Марра) та став одним із його пропагандистів. Виступаючи в Одеській і Київській філіях ВУНАС, відповідно в березні та червні 1928 р. з доповіддю «Яфетична теорія в системі сучасного мовознавства», С. С. Дложевський дійшов антинаукового висновку: «...ставлячи умови розвитку мови в безпосередню залежність від виробничих стосунків, яфетологи приходять до думки, що при певній ґрунтовній зміні виробничих стосунків можуть створити умови для утворення єдиної людської мови в майбутньому». Своїм опонентам він заявляв, що яфетологія – зовсім молода наука, яка запроваджується у рамках марксистко-ленінської ідеології, тож критикувати цю теорію ще передчасно [27, с. 146–147]. Цей факт свідчить про кон'юнктурний підхід С. С. Дложевського в проведенні наукових досліджень та його приналежність до течії конформістів «ранньорадянської» генерації дослідників.

Таким чином, життєвий шлях С. С. Дложевського має кілька періодів, серед яких «одеський» можна назвати часом його піднесення та заняття багатьох авторитетних посад. Зокрема для професійної кар'єри та для життєвого досвіду цей період дав негативний результат. Займаючи провідні посади в різних освітніх і наукових закладах його більше уособлювали з новою владою ніж як знаного вченого. На підставі цього зроблено висновок, що існуючі в історіографії моделі інтерпретації його біографії суперечливі та потребують суттєвого коригування.

Список використаних джерел та літератури:

1. Держархів Одеської обл. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 1.
2. Держархів Одеської обл. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 2.
3. Держархів Одеської обл. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 43.
4. Держархів Одеської обл. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 44.
5. Держархів Одеської обл. Ф. Р-1593. Оп. 1. Спр. 69.
6. Держархів Одеської обл. Ф. Р-1593. Оп. 1. Спр. 126.
7. Дложевский С. С. Одесский державный исторично-археологический музей. К., 1927. 19 с.
8. Дороніна Н. Сергій Дложевський – український вчений, філолог і археолог (1889–1930). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 36. С. 75–78.
9. Зловживання в Одеському археологічному музеї. *Пролетарська правда*. 1925. 10 грудня. С. 3.
10. Корпусова И., Полесина Т. История археологической науки на Юге Украины в первые годы советской власти. Сергей Степанович Дложевский (1889–1930). *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*. 2008. № 5. С. 14–17.
11. Левченко В. В. Діяльність науково-дослідної кафедри Одеського історико-археологічного музею (1922–1930). *Проблеми славяноведения. Сборник научных статей и материалов*. 2004. Вып. 6. С. 104–109.
12. Левченко В. В. Семенов-Зусер Семен Анатольевич. *Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.)*. Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 345–348.
13. Левченко В. В. Дложевський Сергій Степанович. *Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник*. Київ, 2016. Том 2. С. 162–166.
14. Левченко В. Роль одеських вчених-істориків у дослідженні, охороні та збереженні Ольвії у першій половині XX століття. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2018. № 1. С. 143–160.
15. Левченко В. Генерації вчених-істориків та «Великий терор»: від інтелектуальної покори до репресій (на прикладі одеської корпорації гуманітаріїв). *Краєзнавство: науковий журнал*. 2017. № ½. С. 201–207.

16. Левченко В. В. «Пролетарсько-революційна» автобіографія – запорука приналежності до «ранньорадянської» генерації вчених (на прикладі наукового співтовариства гуманітаріїв Одеси). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2019. Вип. 29. С. 74–89.
17. Левченко В. В. Генерації одеських вчених-істориків 1920–1944 рр.: ідентифікація, склад, особливості. *Сугдейський збірник*. 2019. Вип. 2 (VIII). С. 404–427.
18. Левченко В. В. С. А. Семенов-Зусер: перипетії життєвого шляху вченого. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. 2020. Вип. IX. Том I. С. 403–417.
19. Левченко В. В. З історії конфліктів у співтоваристві українських археологів наприкінці 1910-х – на початку 1920-х рр. *Стародавнє Причорномор'я*. 2021. Вип. XIII. С. 225–230.
20. Охотников С. Б. Археология в Одессе. *185 лет Одесскому археологическому музею (1825–2010)*. Одесса: СМІЛ, 2010. 160 с.
21. Папанова В. А. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской: Монография. К.: Знання України, 2006. 278 с.
22. Панама в Археологическом музее. *Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета*. 1925. 9 декабря. С. 3.
23. Пробираются к нашим музеям. *Известия Одесского губисполкома, губкома КПБУ и губпрофсовета. Вечерний выпуск*. 1923. 18 мая. С. 3.
24. Семенов С. А. Новые находки в Ольвии. *Известия Российской академии истории материальной культуры*. 1925. Т. IV. С. 140–146.
25. Солодова В. В. Дложевський Сергій Степанович. 1889–1930. *Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок XIX – середина XX ст.)*. Одеса: Друкарський дім, 2009. С. 119–122.
26. Токарь Х. Панама в Одесском археологическом музее (От нашего корреспондента). *Киевский пролетарий*. 1925. 12 декабря. С. 3.
27. 2Урсу Д. П. З історії сходознавства на Півдні України. *Східний Світ*. № 1–2. 1994. С. 135–150.
28. Шрамко Б. А. Памяти проф. С. А. Семенова-Зусера. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*. 1952. Вып. 1. С. 108–109.